

SŁAWOMIR DRELICH
(Katedra Politologii UMK)

UTOPIA JAKO NADZIEJA. NAJWAŻNIEJSZE ZAŁOŻENIA KONCEPCJI UTOPIJNYCH STAROŻYTNOŚCI I ODRODZENIA

Odwieczny lęk

Wielu współczesnych obawia się przyszłości, boją się, że „będziemy umierać z rurką w nosie, naszpikowani kroplówkami. Z telewizyjnym ekranem w zmętniałej tęczówce? Starcy uważają, że to się musi źle skończyć, młodzi klaszczą, gdyż spektakl dopiero zaczęty, obiecuje dalsze atrakcje”¹. Środki masowego przekazu karmią nas opowieściami o najeźdźcach z kosmosu, wojnie totalnej, wielkiej katastrofie, zderzeniu z kometą *etc.* Nikt z nas nie potrafi przyznać się do tego wewnętrznego lęku, bo wszyscy obawiamy się wyśmiania czy też uznania za niemądrych i naiwnych. Tymczasem ten obecny w nas lęk nie jest niczym nadzwyczajnym i nowym. Lęk ten obecny jest we wszystkich ludziach od wielu wieków czy wręcz od tysiącleci. I cokolwiek by mówić, jakkolwiek przekonywać, jakiekolwiek by nie były dowody na to, że rozwój świata idzie w dobrym kierunku i wszystko zmierza ku lepszemu, to lęk ten nie znika i staje się czynnikiem obecnym w naszym życiu codziennym i myślach dotyczących tego, co przed nami.

Już starożytni obawiali się tego, co przyniesie im przyszłość i jak ułoży się życie ich, ich potomków i następnych pokoleń. Pragnęli odnaleźć metodę na skonstruowanie doskonałego społeczeństwa

¹ J. Prokop, *Od Robespierre'a do Lenina*, Wydawnictwo ARCANA, Kraków 2002, s. 232.

i idealnego państwa, które zapewni wszystkim obywatelom bezpieczeństwo i „żeby szczęśliwe było, ile można, całe państwo”². Pierwszy taki projekt państwa idealnego stworzony został przez Platona. Państwo Platona miało być ponad wszystko państwem sprawiedliwym; państwem, w którym wszyscy obywatele realizują cele całej społeczności państwowej; państwem, w którym władza działa dla dobra wszystkich podwładnych, a podwładni pracują dla wspólnego dobra. Niestety podejmowane przez niego próby wcielenia swej idei w życie nie powiodły się (ale przecież nikt nie zakładał stworzenia państwa idealnego z dnia na dzień).

Konstrukcja, jakkolwiek nie zrealizowana, przetrwała, by odrodzić się w dobie renesansu. Thomas More, Tommaso Campanella i Francis Bacon to tylko niektórzy kontynuatorzy dzieła Platona. Warto przyrzeć się, w jaki sposób myśliciele ci wyobrażali sobie doskonale zorganizowane społeczeństwo, czym, według nich, powinien się cechować idealny ustrój, jak powinien działać i jakie implikować stosunki międzyludzkie. Należałoby w szczególności skupić się na przesłankach, które mogły stanowić inspirację dla myślicieli późniejszych i być fundamentem do późniejszych koncepcji państwa i społeczeństwa doskonałego.

Projekty stworzenia państw i społeczeństw szczęśliwych wspomnianych powyżej filozofów niewątpliwie wpłynęły na ukształtowanie się przekonania, „że ten niedoskonały świat nie musi takim pozostać na zawsze”³. Poprzez właściwe pokierowanie i przystosowanie struktury społecznej oraz maszyny państwowej można wyeliminować wady tradycyjnych systemów polityczno-społecznych. Toteż bardzo prawdopodobnym wydaje się, że koncepty sformułowane przez Platona i myślicieli renesansu natchnęły jakobinów czy nieco później Lenina oraz komunistów i wskazały im kierunek, w którym przebiegać powinien rozwój społeczny. Wydaje się, że wskazanie na najistotniejsze elementy najważniejszych doktryn utopijnych starożytności i odrodzenia pozwoli dostrzec to czytelnikowi. Przy założeniu oczywiście, że państwo komunistyczne, którego powstanie postulował Lenin, miało rzeczywiście być państwem idealnym i miało stanowić ostatni szczebel (po wspólnocie pierwotnej, niewolnictwie, feudalizmie i kapitalizmie) na drabinie ewolucji społeczno-politycznej, najdos-

² Platon, *Państwo*, T. I, przeł. W. Witwicki, Wydawnictwo ALFA, Warszawa 1994, s. 168.

³ W. Parniewski, *Szkiecy z dziejów myśli utopijnej*, Katedra Literatury i Kultury Rosyjskiej Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000, s. 42.

konalszą formę państwowości i organizacji społeczeństwa wskazaną przez Karola Marksa.

Władza *pro publico bono*

Wszyscy myśliciele utopijni, chociaż nie tylko oni, zakładali, że władza działać powinna zawsze dla dobra całego społeczeństwa, „zawsze mając na oku to, co leży w interesie poddanych i co im przystoi”⁴. Nie jest to dla nas nic nowego, gdyż każda władza, także ta działająca we współczesnych państwach, opiera swoją legitymizację właśnie na założeniu, że jej działalność nie jest niczym innym, jak właśnie działalnością *pro publico bono*. Wiemy jednak, że nie zawsze tak bywa.

Problem zazwyczaj tkwi w sposobie doboru odpowiednich ludzi, którzy mieliby rządzić państwem. Rządzący, w myśl koncepcji utopijnych, powinni stanowić w bardzo staranny sposób dobraną grupę ludzi gruntownie wykształconych, o ogromnym doświadczeniu życiowym nabytym w trakcie pełnienia od najmłodszych lat służby państwu i społeczeństwu. Platon wymaga, aby rządzący był dobrze wykształconym dialektykiem oraz uczonym filozofem.⁵ W ten sposób wszyscy rządzący stanowić powinni grupę ludzi najlepszych, jedyną swego rodzaju elitę.⁶ Aby mogli najlepiej, jak tylko potrafią, realizować swoje zadania dla dobra publicznego, aby byli „oddani zawodowo i ściśle sprawie wolności państwa”⁷, koniecznym jest, aby byli wolni od innego rodzaju zajęć, nie powinny ciążyć nad nimi inne, dodatkowe obowiązki, poza rządzeniem, które by odwracały ich uwagę od rzeczywiście istotnych spraw i zaprzętały ich uwagę.⁸

Wszyscy autorzy utopijni podkreślają nacisk na konieczność zastosowania odpowiednich zasad i procedur naboru ludzi do klasy rządzącej. Procedura taka musiałaby być wieloetapowa i trwać przez całe życie kandydatów do przyszłego aparatu administracyjno-urzędniczego i struktur władzy, aby w kolejnych etapach naboru eliminować ludzi najsłabszych, najmniej przystosowanych do pełnienia tak odpowiedzialnej roli i najmniej cnotliwych. Wybrany na zasadach selekcji aparat władzy musiałby być zdolny do realizowania polityki przynoszącej

⁴ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 46.

⁵ K. R. Popper, *W poszukiwaniu lepszego świata. Wykłady i rozprawy z trzydziestu lat*, przeł. A. Malinowski, Książka i Wiedza, Warszawa 1997, s. 49.

⁶ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 155.

⁷ Tamże, s. 128.

⁸ Tamże, s. 94.

pożytek całemu społeczeństwu. Podkreśla się przede wszystkim uczciwość klasy rządzącej, nieprzekupność i wyzbycie się wszelkich dążeń i dbałości o własny interes i prywatne korzyści. Pisał o tym już Platon, pisał także Thomas More. Również Francis Bacon wspominał o zakazie pobierania przez urzędników państwowych, a więc przedstawicieli elity władzy, dwóch zapłat.⁹

Uczciwość, chociaż wskazywana jest jako przymiot klasy rządzącej, nie zawsze jednak jest czymś pożądanym. Platon wielokrotnie podkreśla, że „rządzący w państwie mają prawo kłamać”¹⁰, oczywiście mowa tutaj tylko o kłamstwie dla dobra państwa i dla dobra wszystkich obywateli. Czasami zdarzają się takie sytuacje, kiedy rządzący muszą ukrywać przed rządzonymi informacje mogące doprowadzić do poruszenia społecznego i, co za tym idzie, do zaniedbywania przez obywateli swoich obowiązków. Wiele informacji mogłoby odwracać uwagę społeczeństwa od spraw naprawę istotnych, a więc przede wszystkim od pracy dla dobra państwa. Istnieje również sfera informacji dla obywateli nie mających żadnego znaczenia, mowa tutaj o kwestiach dotyczących sytuacji międzynarodowej a także wszelkiego rodzaju tajnych badaniach prowadzonych przez administrację i naukowców współpracujących z klasą rządzącą. To rządzący podejmują decyzję, co można społeczeństwu powiedzieć, a co należy przed nim ukryć.

Władza państwa idealnego przeciwstawiana jest, szczególnie w *Utopii* Thomasa More’a, władzy w państwach europejskich o tradycyjnych systemach rządów. Społeczeństwa w ustrojach tradycyjnych są pozostawione samym sobie, są ofiarami „istnej konspiracji możliwych, uzurpujących sobie prawo do miana i autorytetu państwa”¹¹. Utopie są zatem odpowiedzią na potrzeby społeczeństwa, które czuje się osamotnione, wyalienowane i chciałoby, aby władza była naprawdę władzą dla ludzi, dla ich dobra i bezpieczeństwa. W ten sposób utopie pokazują możliwości na przezwyciężenie niezdrowych relacji i stosunków między rządzącymi a rządzonymi czy, co w sytuacji społeczeństw tradycyjnych wydaje się bardziej poprawne, między władcami a poddanymi.

⁹ F. Bacon, *Nova Atlantyda*, tłum. W. Kornatowski, Wydawnictwo ALFA, Warszawa 1995, s. 27.

¹⁰ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 118.

¹¹ B. Baczeko, *Wyobrażenia społeczne*, przeł. M. Kowalska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 138.

Prawo i moralność w służbie doskonałości

Dla uregulowania tychże stosunków między władzą a poddanymi każde państwo posiada szeroko rozwinięty wachlarz praw, zakazów i nakazów. Ponieważ rządzący w państwie idealnym działają zawsze dla dobra publicznego, dlatego też wszyscy obywatele powinni zawsze ich słuchać, stosować się do wszystkich ich poleceń, przestrzegać wytyczonych przez władzę norm i wskazówek oraz sumiennie realizować swoje indywidualne obowiązki wobec państwa i całego społeczeństwa. Thomas More zaznacza, że aby prawo było naprawdę skuteczne, nie powinno być zbyt surowe. Natomiast kara powinna być porównywalna do szkodliwości przestępstwa. Nie wolno również dopuścić do tego, aby prawo było swobodnie interpretowane przez władcę lub przez urzędników, bo przecież wiadomym jest, że każdy interpretować je będzie w korzystny dla siebie sposób.¹²

W koncepcji praw w państwie doskonałym nie o to chodzi, aby rządzący konstruowali niezliczone ilości szczegółowych przepisów, których rządzący i tak nigdy nie będą czytali, natomiast większości z tych przepisów przeciętny obywatel najprawdopodobniej nawet by nie zrozumiał. Właśnie dlatego Platon krytykuje prawo w sensie tradycyjnym. Za najważniejszy drogowskaz ludzkiego postępowania uznaje nie co innego, jak rozbudowany system wychowania państwowego a także kontrolę wewnętrzną każdego człowieka, przy których system tradycyjnych kodyfikacji prawnych będzie zbędny. Najważniejszym jest ukształtowanie charakteru i świadomości człowieka, który postępowałby zawsze w zgodzie z przyswojonymi sobie przez niego normami moralnymi, normy te z kolei muszą być niezmiennie, aby nie prowadzić do chaosu ideowego i nie powodować niejasności w oczach obywatela, dlatego normy postępowania muszą być ustanowione raz na zawsze i wszczepiane obywatelom od dziecka.¹³

Prawo jednakże, spisane czy też niepisane, ustanawiane jest zawsze dla dobra państwa i dla dobra wszystkich obywateli. Jego zadaniem jest utrzymanie całej społeczności w pokoju, zgodzie i wzajemnym szacunku. Prawo ma wychodzić naprzeciw potrzebom każdej z osobna jednostki. I taki jest właśnie zamysł More'a, kiedy pisze on o ochronie człowieka przed cierpieniem. Prawo w takich sytuacjach powinno dawać człowiekowi możliwość wyboru między życiem a śmiercią, prawo

¹² T. More, *Utopia*, przeł. K. Abgarowicz, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1954, s. 103.

¹³ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 177.

w państwie idealnym Thomasa More'a zezwala na przeprowadzenie eutanazji na człowieku cierpiącym, nieszczęśliwym lub nieuleczalnie chorym. Dobrowolna śmierć, jak to nazywa filozof, miałaby być decyzją danego człowieka, jednakże zadaniem państwa i wszystkich obywateli winno być wskazanie cierpiącemu człowiekowi odpowiedniego rozwiązania, aby sam uwolnił się „od tego smutnego życia, jakby od więzienia i tortur”. Eutanazja odbywałaby się poprzez nieprzyjmowanie przez cierpiącego człowieka pożywienia lub podanie mu środka usypiającego i uśmiercającego.¹⁴

Celem najważniejszym odpowiedniego skonstruowania praw oraz systemu wartości moralnych jest udoskonalenie człowieka. Sprawienie, że w doskonałym państwie mieszkać będą sami doskonali ludzie. Kwestia ta traktowana jest jako sprawa najwyższej wagi państwowej i religijnej.¹⁵ Nieskomplikowany system moralny wpajany człowiekowi od najmłodszych lat podczas zabawy, nauki i pracy ma przynieść pokój społeczny i uczynić ze społeczeństwa państwa doskonałego jedną, wielką rodzinę. Państwo nie chce pilnować obywatela na każdym kroku i w każdym momencie jego życia, dużo łatwiejszą metodą wydaje się odpowiednie przygotowanie systemu edukacji i przeprowadzenia odpowiedniej indoktrynacji.

Jednostka doskonała – absolutnie podporządkowana

Otóż właśnie wychowanie młodych obywateli stanowi najważniejsze zadanie państwa idealnego w koncepcjach utopistów starożytnych i odrodzeniowych. Złe kształcenie i wychowanie uznawane są za pierwsze przyczyny zła w świecie, dlatego ważne jest odpowiednie przeprowadzenie tych procesów.¹⁶ Rządzący odpowiadać powinni za to, aby każdy obywatel wychowany został na człowieka uczciwie wypełniającego swoje obowiązki wobec całej społeczności i państwa. Każdy człowiek ponadto musi zostać przygotowany do jak najlepszego pełnienia swojej roli w społeczeństwie. Wobec czego ważnym jest, aby w odpowiedni sposób przygotować system oświaty. System edukacji musi zostać ukształtowany w taki sposób, aby młodzi mieszkańcy państwa o doskonałym ustroju idealnie współgrali z pozostałymi

¹⁴ T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 152.

¹⁵ W. Parniewski, *Szkice z dziejów myśli utopijnej*, dz. cyt., s. 38.

¹⁶ T. Campanella, *Miasto Słońca*, przeł. R. i L. Brandwajnowie, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1994, s. 86-8.

obywatelami i całością maszyny państwowej. Ważnym jest nadto, aby w odrębny sposób kształceni byli wszyscy rolnicy czy rzemieślnicy, a w inny sposób przyszli strażnicy, którzy w przyszłości mogli by aspirować do kierowniczych funkcji w państwie. Kształcenie w takiej formie byłoby etapem w rekrutacji przyszłych przedstawicieli elity władzy. Do rządzących należy więc zadbanie, aby owa rekrutacja przeprowadzona została w sposób należyty, a wszyscy obywatele, aby przygotowani i przystosowani zostali do ich przyszłych ról i zadań.

Francis Bacon stworzył koncepcję państwa opartego na kulcie nauki. W państwie tym ogromny wpływ na władzę mają właśnie naukowcy, dlatego również wychowanie młodzieży opiera się na wskazywaniu nie tylko młodemu pokoleniu, ale także dojrzałym obywatelom, najnowszymi odkryciami i wynalazkami i wzbudzeniu w nich szacunku do nauki i naukowców.¹⁷ Oczywiście to tylko rządzący odpowiadać powinni za całość treści, które są przyswajane przez młodych ludzi. Koniecznym jest więc kontrola nad wszelkiego rodzaju wydawnictwami, poezją, sztukami teatralnymi, które udostępniane są młodzieży.¹⁸ W koncepcji Platona to również państwo powinno decydować o tym, jakiej muzyki wolno słuchać obywatelom i w jaki sposób młodzież mogłaby się bawić. Elementy te wiążą się bowiem z ukształtowaniem światopoglądu jednostki i tym, w jaki sposób w przyszłości będzie ona spełniać swoje obowiązki.

Niezwykle istotnym czynnikiem jest wzbudzenie przywiązania do panującego status quo i zniechęcenie wobec przeprowadzania wszelkiego rodzaju zmian. Nie wolno wszak zapominać, że wszelkie zmiany w literaturze czy w muzyce nigdy nie dokonują się „bez przewrotu w zasadniczych prawach politycznych”, a o tym przecież nie może być mowy w państwie idealnym.¹⁹ To jest największy powód, dla którego należy „na palce patrzeć tym, którzy mity układają, i jak ułożą jaki ładny mit, to go dopuścić, a jak nie, to go odrzucić”²⁰. Argument ów nie jest niczym innym, jak usankcjonowaniem cenzury prewencyjnej. Państwo ma całkowicie kontrolować treści kształcenia młodego pokolenia. Dbać o to, aby edukacja opierała się na zasadach ustanowionych przez państwo. Platon dostrzegł rolę socjalizacji pierwotnej. Zauważył, że to, co dziecko przyswoi sobie w swoich najmłodszych latach, zaważy na tym, jakim będzie człowiekiem i obywatelem. A ponieważ jednostka w państwie idealnym ma być jednostką absolutnie podporządkowaną

¹⁷ F. Bacon, *Nowa Atlantyda*, dz. cyt., s. 87.

¹⁸ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 102.

¹⁹ Tamże, s. 174.

²⁰ Tamże, s. 99.

państwu, wobec tego proces uspołeczniania musi odbywać się pod absolutną kontrolą państwa.

Także jeśli chodzi o rozdysponowanie wolnego czasu zarówno młodzieży, jak i ludzi dorosłych, państwo pozwala zajmować się każdemu człowiekowi tym, co on sam uznaje za interesujące. Jednakże potępiane jest wszelkiego rodzaju próżniactwo i głupstwa. Każdy człowiek powinien w wolnym czasie kształcić się i rozwijać intelektualnie lub doskonalić się w wybranym rzemiośle. Państwo organizuje szereg wykładów, z których każdy może uczęszczać na wybrane przez siebie. Ścisłe limitowany jest czas na zabawę, tańce i słuchanie muzyki, ale ze względu na społeczne korzyści płynące z takiego sposobu spędzania czasu, musi on zostać także uwzględniony w programie zajęć człowieka mieszkającego w państwie idealnym.²¹ Widać więc, że mieszkaniec idealnego społeczeństwa ma dość ograniczone pole manewru w wyborze zajęć i dyspozycji czasem wolnym.

Elementem bardzo ważnym i nowatorskim w systemach utopijnych jest założenie, że kształcenie winno być jednolite dla dziewcząt i dla chłopców. Kobiety w taki sam sposób mogą bowiem pracować, jak pracują mężczyźni, i w tak samo skuteczny sposób pełnić rolę strażnika państwa, jeśli zostaną do tego w odpowiedni sposób wykształcone, dlatego kształcenia powinno być koedukacyjne. Również możliwe jest sprawowanie władzy przez kobiety, o ile spełnią one wszystkie warunki postawione przed każdym potencjalnym rządzącym i przejdą przez skomplikowane sito rekrutacji.²²

Specyficznym elementem kształcenia młodych obywateli, omówionym szerzej w *Utopii* i *Mieście Słońca*, jest system wierzeń religijnych. Poza tym, że państwo kształtuje i wpaja obywatelom odpowiedni system wartości i przekonań, tworzy ponadto religię państwową. W duchu jedynej praktykowanej w idealnym społeczeństwie religii państwowej „wszyscy odwracają się od tych różnych zabobonnych wierzeń i łączą się jako wyznawcy owej jedynej religii większości mieszkańców, która wydaje się o wiele rozumniejsza od innych”²³. Wrogowie państwa, władzy, religii, wolności i Jedynego Boga poddawani są najsurowszej karze – karze śmierci – „jako niegodni żadnej wyrozumiałości”²⁴. Religia państwowa, oczywiście z racji swojej ogromnej roli społecznej, przesyciona musi być treściami propaństwowymi i prospołecznymi, propagować musi pracę dla kraju i dobra publicznego.

²¹ T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 123.

²² Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 225.

²³ T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 168.

²⁴ T. Campanella, *Miasto Słońca*, dz. cyt., s. 52.

Jednolite wychowanie i wykształcenie, wspólny system wartości, praw i przekonań miały sprawić, że państwo będzie bezbłędnie funkcjonującym mechanizmem. Wychowanie i religia to najważniejsze czynniki, na których opierają się ustroje doskonałe, są to czynniki wręcz państwowotwórcze. One stają się głównymi narzędziami w realizacji tego najważniejszego celu: aby w państwie doskonałym mieszkali doskonali ludzie. O najważniejszym celu utopistów pisał Leszek Kołakowski: „Utopiści obiecywali wszelako, iż wychowają ludzkość w braterstwie, dzięki czemu owe nieszczęsne namiętności, które rozdzierają społeczeństwo – chciwość, agresja, żądza władzy – znikną (...) Przedstawiają najbardziej złowieszczy projekt, jaki kiedykolwiek wymyślono: chcą zinstytucjonalizować braterstwo, co jest najpewniejszą drogą do totalitarnego despotyzmu”²⁵.

Najwłaściwszy człowiek na najwłaściwszym miejscu

W taki to właśnie sposób państwo ma czuwać na systemem edukacji, aby każdy obywatel nabył umiejętności, jakie będą mu potrzebne w pracy dla dobra państwa. W państwie idealnym każdy człowiek ma bowiem ściśle określone miejsce, każdy ma obowiązki, które musi spełniać bez wtrącania się i wnikania w obowiązki innych ludzi, bo przecież „ludzie różnią się z przyrodzenia: jeden się nadaje do tej roboty, a drugi do innej”²⁶. Koniecznością jest więc ścisły podział pracy i obowiązków podług zdolności danego człowieka. Każdy człowiek posiada pewne wrodzone zdolności i umiejętności, które czynią go predestynowanym do pełnienia takiej a nie innej funkcji w społeczeństwie. Przed państwem stoi zadanie zbadania tychże predyspozycji przydzielenia każdego młodego obywatela do odpowiedniej mu grupy szkoleniowej, w której będzie on mógł owe zdolności rozwinąć i udoskonalić. Wszak w doskonałym państwie mieszkać muszą doskonali ludzie, którzy w sposób perfekcyjny wykonują to, do czego zostali przydzieleni. Tylko w taki sposób możemy mówić o dążeniu do tego najwyższego celu, jakim jest powszechna doskonałość. Nie bierze się przy tym pod uwagę sytuacji, kiedy obywatel okaże się nieposłuszny – każdy „musi się podporządkować potrzebom państwa”²⁷.

²⁵ L. Kołakowski, *Śmierć utopii na nowo rozważona*, [w:] *Moje słuszne poglądy na wszystko*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1999, s. 22.

²⁶ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 87.

²⁷ T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 122.

Szczegółowe i specyficzne procedury muszą zostać przeprowadzone w procesie selekcji i wyboru osób najodpowiedniejszych do pełnienia władzy w państwie. Przyszli rządzący muszą sprawdzić się w sztucznie przygotowanych ekstremalnych sytuacjach, wykazać się pamięcią, sprawnością zarówno fizyczną jak i umysłową, a także umiejętnością podejmowania najodpowiedniejszych i najskuteczniejszych dla danej sytuacji decyzji. Przyszły rządzący musi zdobyć określony zasób wiedzy teoretycznej związanej z takimi dziedzinami, jak matematyka, astronomia czy filozofia. Musi przy tym wykazać się niezliczonymi umiejętnościami praktycznymi. Jednakże taki proces selekcji nie jest wydarzeniem jednorazowym. Jest to proces długotrwały i hierarchiczny i wiąże się z ciągłym pobieraniem przez potencjalnych władców nauk.²⁸

Selekcja obywateli musi zostać przeprowadzona niezwykle starannie i skrupulatnie, szczególnie, jeśli chodzi o wybór kandydatów do pełnienia funkcji strażnika czy tym bardziej administracji i przyszłych władców państwa. Logicznym bowiem wydaje się argument mówiący o tym, że „państwo upadnie wtedy, gdy go będzie strzegł strażnik żelazny albo strażnik z brązu”²⁹. Rządzący państwem idealnym dobierają sobie najdoskonalszych spośród kandydatów, którzy w przyszłości zajmą ich miejsce. W całym tym procesie najważniejszym niewątpliwie jest to, że cała rekrutacja i przydział ludzi do poszczególnych ról tudzież profesji oparty jest na czynniku kompetencyjnym w taki sposób, aby zawsze odpowiedni człowiek znalazł się na odpowiednim miejscu, aby zostały wyeliminowane takie elementy, jak zamożność, pochodzenie społeczne czy urodzenie, które w znaczący sposób decydują o roli społecznej człowieka w państwie tradycyjnym.

Przez wspólność do jedności

Zarówno jeśli chodzi o państwo tradycyjne, jak i państwo idealne, za źródło ich istnienia Platon uznaje brak samowystarczalności człowieka, który ze względu na ten właśnie brak samowystarczalności potrzebuje innych ludzi. Z kolei skoro człowiek potrzebuje innych ludzi, to logicznym wydaje się uznanie za podstawę istnienia i funkcjonowania społeczeństwa kolektywizmu i komunizmu. „Wszystko powinno być ile możliwości wspólne, bo wspólna jest dola przyjaciół”³⁰, tak też państwo

²⁸ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 157.

²⁹ Tamże, s. 160.

³⁰ Tamże, s. 174.

jest własnością wszystkich obywateli, wszyscy oni pracują dla wspólnego dobra. Własność prywatna zaś jest czynnikiem demoralizującym, demoralizujące jest samo jej pragnienie, „mąci jasność widzenia w sprawach moralnych i intelektualnych oraz sprawia, że człowiek nie jest w stanie dążyć do prawdy i przystosować się do racjonalnej organizacji społeczeństwa”³¹. Wszyscy obywatele dostarczają społeczeństwu innego rodzaju dóbr czy usług. Wszyscy się uzupełniają i w ten sposób państwo utopijne okazuje się organizmem państwowym samowystarczalnym, a co za tym idzie, doskonałym i idealnym.

Najcenniejsza być powinna ludzka praca, a nie ilość posiadanych dóbr czy tym bardziej pieniędzy. „Jedynym warunkiem pomyślności państwa jest równy podział własności (...) Zupełne zniesienie prawa własności jest jedynym środkiem do równego i sprawiedliwego podziału dóbr i do zapewnienia ludziom szczęścia”. Tylko w sytuacji wprowadzenia wspólnej własności, może być mowa o utworzeniu sprawiedliwego organizmu społecznego. Tylko wówczas możliwe jest wyeliminowanie ze społeczności państwowej nędzy, biedy i próżniactwa.³² Tak zakładali More i Campanella, bowiem Platon wspominał o wspólności tylko wśród strażników i elity rządzącej, co wydaje się zrozumiałe, gdyż strażnicy i rządzący byli tym trzonem najdoskonalszym w społeczeństwie, a brak własności ma być nie czym innym, jak właśnie atrybutem doskonałości.

Wspólną własnością powinny być również kobiety, dzieci, mieszkania i jadalnie. Żadna kobieta nie powinna mieszkać z jednym mężczyzną, ani odwrotnie (choć nie wszyscy utopiści opowiadali się za likwidacją instytucji małżeństwa). Dzieci powinny być od razu po urodzeniu odbierane matce i kierowane do specjalnej instytucji, w której wszystkie byłyby wychowywane zgodnie z założeniami i wytycznymi państwa. W państwie Platona nikt nie powinien znać swoich rodziców czy dzieci. Sprawiałoby to, że wszyscy byłiby dla siebie braćmi, byłiby jedną, wielką rodziną. Tradycyjna rodzina stanowi bowiem przeszkodę w spełnianiu przez człowieka swoich obowiązków wobec państwa.³³

Państwo również kontrolowałoby ilość ewentualnie zawieranych małżeństw oraz urodzenia. Rodzicami mogliby być jedynie ludzie odznaczający się zaletami umysłu i sprawnością fizyczną w ściśle określonym wieku. Państwo dokonywałoby doboru par, „żeby najlepsi mężczyźni obcowali z najlepszymi kobietami jak najczęściej, a najgorsi

³¹ I. Berlin, *Socjalizm i teorie socjalizmu*, [w:] *Zmysł rzeczywistości*, przeł. M. Filipczuk, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002, s. 111.

³² T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 109-10.

³³ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 227-8.

z najlichszymi jak najrzadziej, i potomków z tamtych par chować, a z tych nie, jeżeli trzoda ma być najpierwszej klasy³⁴. W taki sposób państwo miałoby prawo decydować o zachowaniu przy życiu lub uśmierceniu słabego potomstwa lub dzieci urodzonych bez zezwolenia. Platon zakładał więc likwidację instytucji rodziny w sensie tradycyjnym; dla Platona rodzinę stanowi całe społeczeństwo. Inaczej sytuacja wygląda w *Utopii* More'a, w której rodzina pozostaje podstawową komórką społeczną, jednakże państwo w ścisły sposób kontroluje jej liczebność, a także wskazuje miejsce zamieszkania i zakres jej obowiązków; czymś naturalnym wydaje się również fakt, że jeśli któraś rodzina posiada dużo dzieci, wówczas „nadmiar przydziela się rodzinie uboższej w potomstwo”³⁵. To jednak jeszcze nie wszystko. Platon utrzymywał, że także stosunki seksualne utrzymywane mogłyby być jedynie za zgodą państwa, chyba że partnerzy przekroczyliby wiek najodpowiedniejszy do rozplodu, wówczas mogliby oni obcować ze sobą bez żadnych ograniczeń, ale ewentualne potomstwo byłoby uśmiercane.

Dzieci powinny być wychowywane w specjalnych instytucjach przez specjalnie do tego przygotowaną i przeszkoloną kadre. Jedynie takie kolektywne wychowanie zapewnia równość szans wszystkich obywateli, możliwość zdobycia przez nich takiego samego wykształcenia i przygotowania do przyszłej pracy dla społeczeństwa. Jedynie poprzez takie wychowanie zapewnić można wszystkim dzieciom takie same warunki życia, wyrugować różnice społeczne i majątkowe, jakie istnieją zawsze w społeczeństwach tradycyjnych. O jednolitości całego społeczeństwa miała świadczyć również taka sama odzież noszona przez wszystkich obywateli bez względu na wiek, z uwzględnieniem co najwyżej różnic płci.³⁶

Platon uznaje, że to nędza i bogactwo są największymi przyczynami zła w człowieku, bo przecież człowiek biedny pracuje gorzej ze względu na jego słabość fizyczną i niedostatek, a człowiek bogaty pracuje gorzej ze względu na lenistwo i zbytek. Toteż zadaniem państwa jest zlikwidowanie tych dwóch czynników wprowadzających zło w stosunki międzyludzkie i wpływających na pogorszenie się ludzkiej pracy i realizacji wyznaczonych obowiązków. Możliwe to jest poprzez wspólnotę wszystkich dóbr i jednolite warunki życia. Brak pieniędzy i brak własności prywatnej są jednoznaczne z brakiem konfliktów społecznych, bo przecież ludzie spierają się przede wszystkim lub tylko „o posiadanie

³⁴ Tamże, s. 230.

³⁵ T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 126.

³⁶ Tamże, s. 121.

pieniędzy albo o posiadanie dzieci i krewnych”³⁷. Dzięki komunizmowi i kolektywizmowi, dzięki likwidacji własności prywatnej w państwie utopijnym, wyeliminowane zostają czynniki, które w największym stopniu przeszkadzają w owocnym życiu społecznym.

Zapewnienie porządku i bezpieczeństwa

Aby jednak życie społeczne przebiegało bez żadnych komplikacji i sytuacji zagrażającej pokojowi i bezpieczeństwu społecznemu, państwo idealne musi posiadać szeroko rozbudowaną machinę nadzoru i kontroli nad społeczeństwem. Kontrola owa rozpoczyna się w dniu narodzin młodego członka społeczności, który trafia pod opiekę państwa. Państwo kontroluje cały proces wychowania, edukacji, przygotowania do zawodu, całokształt życia „domowego”, związki małżeńskie i urodzenia. Wpływa więc także na sferę życia dla człowieka żyjącego w społeczeństwie tradycyjnym najbardziej intymną i osobistą. Wolność człowieka ogranicza się do wolności w ramach ściśle wytyczonych granic i zasad postępowania zgodnych z intencjami państwa doskonałego. Człowiekowi nie wolno bez zezwolenia władz opuścić państwa czy nawet miasta, w którym się mieszka, niezależnie czy chce się opuścić je na stałe, czy jedynie odwiedzić krewnych tudzież znajomych.³⁸ Państwo idealne jest państwem zamkniętym. Bardzo wymowny jest zakaz wstępu dla cudzoziemców, który przedsięwzięty został „z obawy przed zmianami i pomieszaniem obyczajów”³⁹.

Nie bezpośredni nadzór stanowi jednak podstawę systemu kontroli państwa doskonałego. Zadaniem państwa jest ukształtowanie obywatela w taki sposób, aby jego zachowaniem moralnym i społecznym kierował mechanizm wewnętrznej kontroli. Państwo w ten sposób wszczepia każdemu obywatelowi jedynie słuszny światopogląd, idee, wartości i system moralny. Właśnie ów wszczepiony system kierować ma jednostką tak, aby zawsze działała w zgodzie z obowiązującymi prawami i zawsze kierowała się dobrem publicznym.⁴⁰ W ten sposób niepotrzebnym wydaje się tworzenie rozwiniętego aparatu przymusu i kontroli, specjalnej kadry urzędniczej, która sprawdzałaby, czy wszyscy

³⁷ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 238.

³⁸ T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 132.

³⁹ F. Bacon, *Nowa Atlantyda*, dz. cyt., s. 50.

⁴⁰ Platon, *Państwo*, dz. cyt., s. 177.

stosują się do wytyczonych zasad i czy wszyscy sumiennie realizują swoje zadania i wypełniają obowiązki.

Innym mechanizmem jest, jak byśmy to dziś nazwali, społeczny mechanizm kontroli. Polega on na tym, że każdy człowiek działał będzie w zgodzie z ogólnie przyjętymi (czy raczej wpojonymi) zasadami, lecz gdyby zdarzyło mu się kiedyś złamanie którejs z nich, wówczas musiałby się liczyć z tym, że może zostać upomniany, ukarany lub nawet odrzucony przez resztę społeczeństwa. Obawa przed odrzuceniem i osamotnieniem sprawia, że człowiek zachowuje się konformistycznie. Do wzbudzenia zachowań konformistycznych stworzony musi być również rozbudowany system nagradzania, ma on zachęcać i czynić korzystniejszym dla człowieka postępowanie zgodne z panującymi prawami, zwyczajami i zasadami moralnymi. Mieszkańcy Utopii „mężom znakomitym, którzy położyli wybitne zasługi dla państwa, stawiają na rynku posągi. W ten sposób chcą utrwalić pamięć wielkich czynów, równocześnie zaś młode pokolenia, patrząc na pomniki chwały swych przodków mają czerpać żywą podniecie do praktykowania cnót”⁴¹.

Państwo idealne nie może jednak ograniczać się do kontroli własnych obywateli i sytuacji wewnątrz państwa. Chociaż państwo to jest państwem zamkniętym i nie nawiązuje żadnych kontaktów politycznych z innymi państwami, jednakże istotnym elementem jest przyglądanie się i analizowanie zjawisk społeczno-politycznych a także śledzenie rozwoju cywilizacyjno-technicznego państw na całym globie. W tym celu zbudowany zostaje aparat przypominający wywiad polityczno-gospodarczy. Sieć szpiegów wysyłana jest do najważniejszych państw świata, w których zbiera istotne dla polityki ogólnoświatowej i dla państwa idealnego informacje, wzmacniające poczucie jego bezpieczeństwa i pozwalające na korzystanie z rozmaitych zdobyczy cywilizacyjnych oraz kulturowych. Tak więc państwo utopijne, jakkolwiek oficjalnie pozostaje państwem zamkniętym, nadal prowadzi intensywną politykę penetracji zdobyczy innych państw i ludów, oczywiście ów proces jest procesem jak najbardziej tajnym i żadne z państw nie zdaje sobie z jego przebiegu sprawy tak, jak nie zdaje sobie sprawy z istnienia państwa idealnego.⁴²

⁴¹ T. More, *Utopia*, dz. cyt., s. 156.

⁴² F. Bacon, *Nowa Atlantyda*, dz. cyt., s. 53.

Specyfika utopii jako utopii

Widzimy więc, jakie są najważniejsze podstawy dla państwa idealnego w omówionych pokrótce koncepcjach. Zapewne dla wielu z nas, znających nieco historię XX wieku i orientujących się, jakie były najistotniejsze czynniki umożliwiające funkcjonowanie państw totalitarnych, nietrudną do zauważenia będzie pewna analogia. Nietrudno dostrzec, że projekty utopii skonstruowane w starożytności i w renesansie wiele mają wspólnego z koncepcją państwa komunistycznego, jaką sformułował i wcielił w życie Lenin. Abstrahujemy oczywiście od wszelkiego rodzaju wypaczeń, z których tak wiele stało się fundamentem istnienia państwa sowieckiego, nie chodzi nam w żadnym razie o rzeczywisty kształt życia społecznego w kraju Lenina ani tym bardziej o jego ocenę moralną. Dyskutujemy tutaj jedynie o pewnym typie idealnym, który ukształtowany został już w starożytności, a jego rdzeń po dziś dzień pozostaje niezmienny. Bardzo prawdopodobne, że z utopiami jest właśnie tak, jak pisał Bronisław Baczko, a mianowicie, że w ciągu całej historii od Platona po współczesność mamy do czynienia wciąż z jedną i tą samą utopią – wieczną utopią.⁴³

Jest to bardzo prawdopodobne. Jednakże wówczas prawdą okazuje się także to, że ów lęk przed przyszłością, przed tym, jak wyglądać będzie nasze życie za dziesięć, dwadzieścia, pięćdziesiąt czy też za sto lat, trwa w nas nadal, nieprzerwanie, od tysiącleci. Nieprzerwanie, od tysiącleci próbujemy tak pokierować naszą rzeczywistością społeczną, aby zapewnić przetrwanie naszemu światu, naszej cywilizacji, naszej kulturze i naszym potomkom. Ciekawym wydaje się, że, jakkolwiek ludzkie działania nie skupiałyby się na teraźniejszości, to w dalszej perspektywie człowiekowi chodzi zawsze o przyszłość, o przyszłość dobrą i satysfakcjonującą. Lecz można by zapytać, jaka jest ta dobra i satysfakcjonująca przyszłość. Otóż odpowiedź, która ciśnie się na usta brzmi dość banalnie: przyszłość dobra i satysfakcjonująca to przyszłość zapewniająca przetrwanie człowiekowi. I chyba na tym polega ta uniwersalność i ciągła aktualność utopii.

⁴³ B. Baczko, *Wymagania społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, dz. cyt., s. 136.